

مقدمه‌ای بر سیر تحول تدوین کتابهای تاریخ در مدارس

از تأسیس دارالفنون (۱۲۶۸ ه.ق) تا پایان دوره پهلوی اول (۱۳۲۰ ه.ش)

حوریه سعیدی

دگرگونیهای پر دامنه اروپا در قرون معاصر، به ویژه در حوزه‌های علمی و صنعتی، بر ملت‌های دیگر از جمله ایرانیان و روشنفکران ایرانی تأثیر بسیار نهاد. تلاش برای دستیابی به آنچه که غربیان طی سالیان بسیار و تجربه‌اندوزیهای فراوان^{*} نموده بودند سرآغاز جنبشهایی در ایران در عصر قاجار شد. تأسیس مدارس جدید مقدمه این تحولات بود. ایجاد اولین مدارس علمی دولتی به سبک اروپایی، یعنی دارالفنون، در سال ۱۲۶۸ ه.ق راه را برای تشکیل مدارس خصوصی، که با شیوه‌ای نو اداره می‌شد، هموار ساخت. این حرکت همچنانکه حامیان بسیاری داشت مخالفانی نیز در برابر خود یافت، که هر کدام به گونه‌ای به دفاع از نظرات خود می‌پرداختند.

سید محمد طباطبایی، به عنوان یکی از بارزترین موافقان ترویج و توسعه مدارس جدید، در بیان علت حمایت خود - به نقل از ناظم‌الاسلام کرمانی - چنین اظهار نظر می‌نمود:

باید سعی کرد افراد ملت عالم شوند چه، پس از آنکه عموم ملت عالم شدند آن وقت حقوق ملی خود را می‌دانند. حقوق دولت را بر خود و ملت و حقوق ملت را بر خود و دولت آگاه شدند دیگر هرگز زیر بار ظلم و جور و استبداد نخواهند رفت؛ آن وقت کارها راجع به صاحبان کفایت و درایت خواهد شد. پس بر شما باد به اصلاح معارف و تأسیس و تکثیر مکاتب و احداث مدارس ابتدائیه و علمیه و صناعیه و غیره^۱

انتقادکنندگان از مدارس قدیم، که سعی در ترویج مدارس به سبک نوین داشتند،

* از جمله این تجربیات، الگو گرفتن از سبک تدریس در مدارس قدیم «علمیه» در کشورهای اسلامی و ایران بود.

۱. محمدناظم‌الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، ج ۱، بخش نخست از مقدمه، صص ۲-۴.

هر کدام از زاویه‌ای متفاوت و با دیدگاهی خاص به بیان نظرات و توجیه دیدگاه‌های خود که چندان هم با یکدیگر همخوانی نداشت می‌پرداختند. درخواست ایجاد مدارس جدید و گفت‌وگو درباره ترتیبات و تشکیلات آن تقریباً در تمامی روزنامه‌های آن زمان، شبنامه‌ها و نیز مذاکرات مجالسی که برای ترویج افکار مشروطه خواهی تشکیل می‌یافت، مطرح می‌شد:

اگر مقصود از انعقاد مجلس شورای ملی و گفت و شنیده‌های این ایام اصلاح کار مملکت و داخل شدن در دایره تمدن باشد مقدم بر تمام کارها مدارس جدید را، که فی‌الحقیقه مدارس مقدماتی است، به آن درجه برسانیم که فرزندان مادر طفولیت، با حال کودکی، متحمل غربت و سفر دیار فرنگ نباشند و اولاد متوسطین هم بتوانند آن تحصیلی را که اغنیا در اروپا می‌کنند در شهر و دیار خود به ماهی دوسه تومان مخارج بکنند...^۱

فروغی در پیشنهاد ایجاد مدارس به سبک جدید و تعلیم شاگردان بر مبنای اصول معمول در فرنگ بسیار تأکید دارد و در واقع تنها نوع مدارس مفید و مقبول را مدرسی می‌داند که براساس و ترتیبات آموزشی فرانسوی بنا نهاده شده:

... همه کس می‌داند که دولت فرانسه طمعی در مال و و ملک ما ندارد و ملت فرانسه به مناسباتی حالت خیرخواهی برای مردم ایران دارد. آن دولت که از دول معظمه و یکی از اولین دولتهای روی زمین شمرده می‌شود و آن ملت که در عالم علم، گوی سبقت از همگنان برده... در نشر و انتشار معارف و معالی چیزی فروگذار نمی‌کنند. نه در دانش فرانسویها حرفی است نه در صنعت آن ریسی، و طبیعی است که هیچ کس برای کسی مفت کار نکند... اما اگر زارعی زیر دست و عامل، مزرعه مرا آباد نماید که هم صندوق دخل این بنده را معمور سازد و هم عراده معاش خود را راه اندازد آیا باید بگوییم آن زارع مغرض است و صاحب مقصود... قصد و غرض فرانسویها نسبت به ما از این قبیل است نه از مقوله اضلال و تسویل و برداشتن کلاه و کندن قبا، بردن و خوردن عبا و رداء. بنابراین ما باید سرتا پا ممنون این قصد و غرض شویم و پیشباز این قاصد مغرض رویم، هرآنچه ناصح مشفق گوید بپذیریم و چیزهایی که نمی‌دانیم از آن دانایان با سررشته و وقوف یاد بگیریم.^۲

۱. محمدحسین فروغی «ذکاءالملک». روزنامه تربیت. ش ۴۱۸ (ششم رمضان ۱۳۲۴)، ص ۲۲۵۷.

۲. فروغی، محمد حسین (ذکاءالملک)، همان، ش ۲۲، صص ۸۸۲-۸۸۳.

نمایی از مدرسه دارالفنون و مناطق اطراف آن در یک روز برفی | ۱۳۴۸-۱۳۴۹

چنین درست خود را در اختیار افکار و تعلیمات فرانسویان به طور اخص و فرنگیان به طور اعم قرار دادن در دراز مدت چه نتیجه‌ای دربر خواهد داشت و چه چیزی از فکر، فرهنگ و تمدن یک ملت باقی می‌گذارد؟

در ربیع الاول ۱۲۶۸ ه. ق، چند روز قبل از قتل امیرکبیر، ناصرالدین شاه، دارالفنون، اولین مدرسه عالی^۱ در ایران را با حضور چند معلم اتریشی و عده‌ای مترجم، که از میان محصلان اعزامی به فرانسه انتخاب شده بودند، افتتاح کرد. شاگردان این مدرسه از خانواده‌های اعیان و اشراف بودند. رشته‌های تحصیلی دارالفنون عبارت بود از پیاده نظام، سواره نظام، توپخانه، مهندسی، پزشکی و جراحی، داروسازی و کان شناسی. در تمام رشته‌ها زبان خارجه، علوم طبیعی و ریاضی، تاریخ و جغرافیا و نقاشی نیز تدریس می‌شد. معلمان خارجی در آغاز، کتابهای نخستین، معلمان و مترجمان ایرانی، برای اولین بار، چند کتاب درسی را برای استفاده دانشجویان دارالفنون به فارسی تألیف یا ترجمه کردند.

با تأسیس وزارت علوم و معارف در سال ۱۲۷۲ ه. ق و انتصاب علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه، رئیس دارالفنون، به وزارت علوم، آهنگ تأسیس مدارس شتاب بیشتری یافت. به تدریج مدارس خصوصی دایر شدند و در مدت کوتاهی تعداد آنها، علاوه بر تهران، در تبریز و دیگر ولایات ایران افزایش یافت محمد اسماعیل رضوانی در کتاب انقلاب مشروطیت ایران، این حرکت را می‌ستاید و می‌نویسد:

... شور وطن پرستی و علاقه‌مندی به ترقی و تعالی باید تاجه پایه باشد که در بحبوحه فقر و ناتوانی و بی‌معلمی در مدتی کوتاه (تا حدود سال ۱۳۱۶ ه. ق)، یعنی ۴-۵ سال از آغاز پیدایش دبستان در ایران، ۳۶ باب مدرسه، آن هم فقط در تهران، تأسیس گردید. مخارج تأسیس این مدرسه‌ها از کیسه فتوت افراد نیکوکار، تأمین می‌شد.^۲

۱. واقعیت تأمین دانشگاه یا مدارس عالی، که در زمان فاجاریه بود، به درخواست و به وسیله اطرافیان رضاخان منحرف گردید چنانکه دارالفنون را یک مدرسه نامیدند و تاریخ تأسیس دانشگاه در ایران را جلوتر آوردند (۱۳۱۳ ه. ش) تا به زمان سلطنت پهلوی برسد و از افتخارات آن عصر به شمار آید. امیرمتمی در کتاب آموزش عالی در ایران و جهان ص ۲۲ می‌نویسد: «فکر تأسیس دانشگاه از سال ۱۳۰۷ ش و در زمان معارف مرحوم تدین به وجود آمد، تا در سال ۱۳۱۰ ش آقای دکتر صدیق برای مطالعه در امور آموزش و پرورش آمریکا از طرف دولت آمریکا به آن کشور دعوت شد. وزیردربار وقت به دستور رضاشاه ایشان را مأمور ساخت که طرحی برای تأسیس یک دارالفنون در تهران تهیه و تقدیم دارد.»

۲. محمد اسماعیل رضوانی، انقلاب مشروطیت ایران، تهران، ابن سینا ۱۳۴۵، ص ۲۶.

در سال ۱۳۱۵ هـ ق انجمن معارف، با فکر علی‌خان امین‌الدوله و اهتمام محمودخان احتشام السلطنه، تأسیس یافت. اعضای آن عبارت بودند از: جعفرقلی‌خان هدایت (نیرالملک)، وزیر علوم؛ احتشام السلطنه؛ مؤسس مدرسه علمیه؛ یحیی دولت‌آبادی، مؤسس مدرسه‌های ادب و سادات؛ محمودخان مفتاح‌الملک، مؤسس مدرسه افتتاحیه؛ منتظم‌الدوله فیروزکوهی، مؤسس مدرسه خیریه؛ و علی‌خان ناظم‌العلوم، فارغ‌التحصیل دارالفنون پاریس.

از همان دوران است که چند کتاب درسی به طرز جدید مانند کتاب علی* و کتاب تعلیم الاطفال و تأدیبات الاطفال و تاریخ مختصر ایران و... طبع و تدریس آن در مدارس معمول شد. مشکلی که در سر راه تعلیم اطفال قرار داشت فقدان ترتیب ثابت و نظارت سازمان علمی دولتی بر امور تعلیم و تربیت اطفال در مدارس بود: «مدیر و مؤسس هر مدرسه بر حسب ذوق و سلیقه خود و اطلاعاتی که از مدارس جدید به دست آورده بود و معلمینی که پیدا می‌کرد، اطاقهایی دایر و موادی را می‌آموخت.»^۱

ساخت مدارس جدید خصوصی (ملی) از جانب معارف خواهان بنایت معارف پروری و در برخی افراد نیز از روی هم‌چشمی، در حوالی مشروطیت و بعد از آن ادامه یافت. با تشکیل مجلس شورای ملی قوانینی برای اصلاح معارف وضع شد. از جمله در سال ۱۳۲۸ هـ ق قانون اداری وزارت فرهنگ به تصویب رسید، که سازمان آن وزارتخانه و رئوس وظایف آن معین شد. در سال ۱۳۲۹ هـ ق قانون اساسی فرهنگ به تصویب رسید و تمام دستگاه تعلیم و تربیت، اعم از دولتی و ملی، در تحت نظارت وزارت فرهنگ درآمد.

به تدریج قوانین مختلفی جهت یکسان‌سازی و سازمان‌بندی مدارس و فرهنگ تصویب شد و به اجرا درآمد. در سال ۱۳۰۰ هـ ش قانون شورای عالی فرهنگ به تصویب رسید. مطابق این قانون، کلیه امور مدارس مانند سازمان مدرسه‌ها، برنامه‌ها، امتحانات و تأیید صلاحیت و استخدام معلم در سطح کشور یکسان شد و دامنه مدارس خصوصی محدودیت یافت. مؤلفان و ناشران ملزم شدند که کتابهای درسی را مطابق برنامه شورای عالی فرهنگ تألیف و چاپ کنند. تألیف و تدوین کتابهای آموزشی از موارد مؤکد علمای فرهنگی و مؤثر در امر آموزش آن زمان بود و تلاشهایی هم به طور پراکنده برای این مهم صورت می‌گرفت و فروغی در روزنامه تربیت به این مسئله بسیار مهم پرداخته و برای ترتیب و تنظیم آن در اغلب شماره‌های روزنامه مطالب و سفارشهایی دارد:

* کتاب علی برگرفته از نام علی‌امین‌الدوله، مؤسس انجمن معارف.

۱. عیسی صدیق، تاریخ فرهنگ ایران، تهران، چاپخانه دانشگاه (تهران)، ۱۳۳۶، ص ۳۴۱.

... باخبران مملکت می‌دانند که ماقبل از تألیف تأدیب الاطفال برای درس سالهای اول اطفال، از روی حقیقت، هیچ کتابی نداشتیم. آنها که معرفتی داشتند کتاب گلستان و دیوان خواجه (حافظ) و کلیات شیخ (سعدی) و تاریخ معجم و از این قبیل کتب به اطفال می‌دادند؛ نه معلم می‌فهمید نه متعلم، و همین سبب می‌شد که در بزرگی هم ابنای این وطن دیگر رجوع به کتب مزبور نمی‌کردند و از فواید آن محروم بودند. بی‌بصیرتها می‌پرداختند به حسین کرد و رموز حمزه و چهل طوطی و امثال آن...^۱

کتابهای آموزشی تاریخ

با تأسیس مدارس جدید و گسترش آنها چون کتابهای قدیم، که در مکتبها و مدارس قدیم تدریس می‌شد، کفاف نیازهای این‌گونه مدارس و متعلمان آن را نمی‌داد و لزوم تدوین کتابهای درسی که با ساختار و تشکیلات مدارس جدید، همخوانی داشته باشد مورد نظر قرار گرفت.

چنانکه در قبل ذکر شد، مدارس خصوصی برنامه ثابت و یکسانی جهت آموزش دروس برای دانش آموزان نداشتند و هرکدام بنا به نظر و سلیقه مدیران و معلمان خود از کتابهای مختلف به عنوان کتاب درسی استفاده می‌کردند.* اینک به شرح و معرفی چند نمونه از کتابهایی که در آن زمان تألیف یا چاپ شده بودند می‌پردازیم:

کتاب علی از یحیی دولت آبادی (در اخلاق، اصول و فروع دین)

تعلیم الاطفال از میرزا محمودخان مفتاح‌الملک (در الفبا و قرائت فارسی)

معلم الاطفال تألیف میرزا فتحعلی آخوندزاده

کتاب دستور سخن تألیف میرزا حبیب اصفهانی

تاریخ مختصر ایران تألیف محمدعلی فروغی (مکاتبات فرنگی)

شجره طیبه تألیف میرزا یحیی دولت آبادی (در اصول و فروع و اخلاق)

کلام‌الله مجید (به همراه تجوید)

قواعد الجلیله و مدارج القرائه (در صرف و نحو و قرائت عربی)

فرایده‌الترجمان از مخبرالسلطنه هدایت

دستور کلواژه (در آموزش زبان فرانسه)

حاشیه ملاعبدالله (در منطق به عربی)

حساب و هندسه و جبر و مقابله و هینت از عبدالغفار نجم‌الدوله و میرزا رضاخان

مهندس الممالک

۱. محمدحسین فروغی (دکاءالملک)، روزنامه تربیت، ش ۱۱۳ (اسیما صفر ۱۳۱۶)، ص ۴۵۲.

* ضمیمه شماره ۲

در تصویر از سمت راست: محمود قرآقچو، امامقلی میرزا عمادالدوله، عبدالصمد میرزا عزالدوله، فیروز میرزا نصرتالدوله، ابوالقاسم قرآقچو، حسین سبسالار، قزوینی، ناصرالدین‌شاه قاجار، علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه، سلطان مراد میرزا حسامالسلطنه، حسینی گروس، میرزا ملکم ناظم‌الدوله | ۵۲-۲۲۳م]

جغرافیا تألیف میرزا رضاخان مهندس الممالک
گلستان سعدی

تاریخ العجم فی آثار العجم از فضل الله الحسینی
فوائد الادب از میرزا عبدالعظیم خان قریب.*

اینها شماری از کتابهایی بود که برای آموزش اطفال از آنها استفاده می‌شد و در واقع ما هیچ نوع کتابی موضوع «کتاب آموزشی دانش آموزان» نداشتیم. درخصوص کتاب آموزشی تاریخ نیز وضع این‌گونه بود. دکتر نصرت‌الله باستان در خاطرات خود از دارالفنون چنین آورده: «کتاب درسی تاریخ ما، کتابهای کوچکی از تاریخ یونان و روم که از فرانسه ترجمه شده بود و همان ترجمه‌ها را برای ما می‌خواندند و دیگر کتاب کوچکی راجع به تاریخ ایران که در آن زمان تنها کتاب تاریخ کلاسیک ایران بود.»^۱ از پیشگامان امر تألیف و ترجمه کتابهای آموزشی تاریخ، محمد حسین خان فروغی و محمدعلی فروغی بودند.

در روزنامه تربیت، که ارگان رسمی ترویج افکار و اندیشه‌های محمدحسین فروغی (ذکاءالملک) بود، به اعلاناتی مبنی بر انتشار فلان کتاب تاریخ و یا مقالاتی درباره فواید تاریخ و نیز لزوم تدوین کتابهای تاریخی بسیار برمی‌خوریم. فروغی تاریخ را اصل و مبنای علم سیاست می‌دانست و عقیده داشت بدون این علم، سیاست یک مملکت معطل خواهد بود:

... علوم ریاضی از قبیل حساب و هندسه و جبر و مقابله و جغرافیا و غیرها البته در تربیت ملت بی‌مدخلیت نیست اما نه آنقدر که علم تاریخ را دخالت است زیرا که علت ترقی و تنزل امم، بلکه سبب صعود و نزول علوم و رواج و کساد فنون و پیشرفت کار صنایع و حرف و اصلاح و افساد اخلاق ملل و ضعف و قوت دول و تجاری که از این جمله حاصل می‌شود، در تاریخ و از تاریخ است. بنابراین، برای عمل آوردن عقل انسان و تکمیل آن رتبه اولویت و مقام اولیت دارد. از این جهت در فرنگ و امریکا یکی از علوم محسوب می‌شود که متعلمین مدارس و مکاتب را از تحصیل آن گریزی نیست و ناچار باید بخوانند و کسی که تاریخ نداند پلنیک (پلنیک) نداند و کسی که پلنیک نداند خطاست که دخل و تصرف در کارهای ملکی و دولتی نماید و از آن سخن گوید. مگر در مملکتی که پلنیک نداشته باشد...^۲

*. بررسی درباره مؤلفان کتابهای مختلف درسی، افکار و آراء ایشان، مهمی است که می‌بایست طی پژوهشی مستقل بدان پرداخته شود. ۱. قدرت الله زعفرانلو. امیرکبیر و دارالفنون (مجموعه خطابه‌ها). ص ۱۲.

۲. محمدحسین فروغی (ذکاءالملک)، روزنامه تربیت، ش ۲۰۵، ص ۸۲۱-۸۲۲، (نهم ج ۲، ۱۳۱۸).

وی اضافه می‌کند: «...اقتضای امروز این (است) که تاریخ مجدداً سر جای اول خود قرار گیرد، یعنی آن را یکی از علوم ادیبه و از دانشهای بسیار مهم دانند و به اهتمام تمام آن را بخوانند...» و نتیجه می‌گیرد:

نظر به آن اهمیت است که از دیری این ضعیف (فروغی) دست به کار تواریخ زده و به همت و اقدام فرزندی، محمدعلی میرزا، تاریخ ایران برای تدریس و تکمیل کار مدارس و مکاتب تألیف شده ... بنابه درخواست سران دانشمندان، از جمله حاجی میرزا یحیی دولت آبادی، کلاسی برای تدریس همین کتاب برای معلمین گذاشته شده...^۱

مشخصات ظاهری کتابهای درسی در ابتدا چاپ به صورت یکسان و یکساخت نبوده و عمدتاً با یکدیگر تفاوت داشته، حتی با کتب دیگر هم عنوان خود نیز اختلاف داشتند. قطع آنها کوچک، و حجمشان کم بود. عموماً خوش خط و با چاپ سنگی و سربی، همراه با تصاویری به صورت طرحها از اشخاص و اماکن بودند و در واقع بعضی از مطالب از طریق تصویر مورد تأکید و توضیح قرار می‌گرفت.

آنچه که در پی می‌آید گزارش کوتاهی است که به معرفی و بررسی محتوایی نمونه‌هایی از کتابهایی از ابتداء تا حوالی سال ۱۳۲۰ش برای آموزش درس تاریخ تهیه و تألیف آن و با در نظر گرفتن توالی تاریخی آنها پرداخته شده

۱. تاریخ اسکندر کبیر^۲، ترجمه و تألیف میرزا محمدعلی خان بن فروغی (ذکاء الملک) در ۱۳۱۵ق/ ۱۲۷۷ش، در قطع کوچک و با خط خوش، در ۱۲۰ صفحه:

مقدمه: امر و قدرت، خاص مالک‌الملکی جهاندار است که دارای اکبر را مغلوب اسکندر کبیر سازد و بنیاد دولت با عظمت کیان را به دست عساکر مقدونیه براندازد، قسمت بزرگی از اقلیم با وسعت آسیا را به فرزانه رشید فیلیپ دهد و تاج افتخار کشورستانی و مملکت‌گیری بر سر وی نهد... چون اسکندر کبیر پسر فیلیپ پادشاه مقدونیه در میان سلاطین جهانگیر در حکم سر است و از کشورستانان قدیم برتر... تاریخ این پادشاه غازی برای هر ملت از رازی و حجازی اهمیت دارد، خاصه ما مردم ایران که اسکندر و خلفای او را باید یکی از طبقات پادشاهان عجم شماریم...

استفاده از واژه کبیر برای اسکندر و ذکر غازی (جهادگر) برای وی و توضیح این نکته که اسکندر را «باید یکی از طبقات پادشاهان عجم شماریم» و نه مهاجم به فرهنگ و

۱. همان منبع. همان صفحه

۲. رک: شماره ۳۲، آرشیو کتابهای درسی کتابخانه وزارت آموزش و پرورش.

تمدن ایران و کشنده ایرانیانی که در مقابل تهاجم وی ایستادگی نمودند از آموزشهایی است که فروغی به دانش آموزان ارائه می‌دهد. شاید هدف وی از این سنخ نظرات، بزرگنمایی تمدن یونانی «و طبعاً تمدن اروپایی» و غربی باشد و یکی از راههای وصول به این هدف، متداول ساختن اندیشه «اسکندر کبیر» در تاریخ ایران است.

برخی از کتابهای «آموزشی تاریخ» در بخش تاریخ ایران، چنین تصویری از اسکندر ارائه می‌دهد ولی این یک سیر یکنواخت نیست و در بعضی کتب درسی دیگر، (که بعد به آنها اشاره خواهد شد)، او خونریزی قهار که تخت جمشید را ویران کرد معرفی می‌شود بدون این که در هر دو نوع قضاوت به معرفی واقعی این شخصیت، اعمال وی و پیامدها و نتایج آن اعمال بپردازد.

۲. دوره ابتدایی از تاریخ عالم - جلد اول^۱: تاریخ ایران - نگارش میرزا محمد حسین خان ملقب به ذکاءالملک، متخصص به فروغی، تألیف میرزا محمدعلی خان بن ذکاءالملک فی شهر شعبان ۱۳۱۸، قطع وزیری کوچک، ۱۵۰ صفحه.

قسمت اول: «تاریخ ایران قبل از اسلام»: باب اول تاریخ ایران، سلسله هخامنشی از سلاطین عجم - نویسنده در بخش تاریخ ایران به نقل تاریخ پیشدادیان و کیانیان یعنی تاریخ اساطیری ایران می‌پردازد و علت آن را هم چنین ذکر می‌کند:

بعد از استیلای عرب بر عجم و انقراض دولت ساسانی کتب ایران تمام طعمه آتش و نابود شد. بعد از آن، چون خواستند تاریخی از ایران بنویسند اصلاً مأخذی به دست نمی‌آمد. ناچار از علمای زردتشی، که از بازماندگان ایرانیهای قدیم بودند، استمداد نمودند... بنابراین اخباری مخلوط به افسانه و مجعولات به دست نویسنده دادند... خود وقایع معلوم می‌کند که بنیان و بنیاد صحیحی ندارد مع‌ذالك ندانستن آن حکایات برای ما عیب است.

ذکر تاریخ اساطیری به عنوان تاریخ سرزمین ایران، حتی اگر توضیح داده شود که آمیخته با افسانه است، شبیه واقعی بودن آن را به طور کامل از بین نمی‌برد و خواه‌ناخواه در ذهن جایگیر می‌شود و شاید منشأ خطاهای ذهن هم بشود. در واقع، گرایش به تاریخ پرشکوه ولی افسانه‌ای را در خواننده و متعلم ایجاد و انگیزه ستایش از دوران باستان (باستانگرایی) و دوره‌ای را که با آمدن اسلام خاتمه یافت در او تشدید می‌نماید. این اندیشه در آن دوران، و به ویژه بعدها، به کار سیاستمداران بسیار می‌آمد.

۳. تاریخ ملل قدیمه مشرق^۲، نگارش از مرحوم میرزا محمدحسین خان ذکاءالملک،

۱. رک: ش ۱۲۲۴۱ / ف، کتابخانه ملی، مخزن کتب سنگی و نفیس.

۲. رک: ش ۱۲۲۲۷ و ۱۲۲۲۵ / ف، کتابخانه ملی، مخزن کتب سنگی و نفیس.

علمی امین الدوله و همراهان در جلوه آستانگاه خود در سر آبگرم اوجان | ۱۳۳۱۷-۱

ترجمه و نقشه و تصرفات جدید، طهران، ۱۳۲۷ق، قطع وزیری کوچک، در ۳۲۹ صفحه.

در دیباچه کتاب آمده است: «این کتاب قبلاً مختص مدرسه علوم سیاسی بود ولی اکنون مقرر است که این فن شریف در عموم مدارس تدریس شود...»

در ادامه دیباچه کتاب چنین آمده: تعریف تاریخ: تاریخ علم به وقایع زندگانی نوع انسان است و از ظهور و ترقی و تنزل اقوام مختلفه و آداب و رسوم و عقاید و حالات و آثار ایشان گفتگو می‌کند...

فایده تاریخ: دانستن تاریخ منافع بسیار دارد و اگر بخواهیم به طور مختصر فایده آن را معلوم کنیم این است که هرکس تاریخ بداند چنان است که عمر بسیار طولی کرده و تجارب فراوان حاصل نموده...

نویسنده در ادامه، از دوره‌های مختلف تاریخی، با شیوه نگارش نسبتاً علمی و منطقی، با ارائه طرحهایی که درباره موضوعات مطرح شده است سخن می‌گوید و، با همان شیوه منطقی در بحث بررسی نژادهای بشری، نکاتی را گوشزد می‌نماید که بسیار جای تعمق و تأمل دارد و حاکی از سیاستی خاص است که در پشت پرده این‌گونه مباحث قرار دارد. وی در صفحه‌های ۵۰۴ می‌نویسد:

بشر نوع واحد است اما افراد آن از حیث قد و قامت و ترکیب بدن و شکل کله و رنگ بشره و مو و چشم و غیرها با هم تفاوت دارند. مجموع آدمهایی (را) که از این حیثها با هم مشابه و با دیگران متفاوت‌اند یک نژاد می‌گوییم و نژادهای عمده انسان چهار است: اول نژاد سفید که رنگ و پوست ایشان سفید است. دوم نژاد زرد که پوست زرد و گونه برجسته و... دارند، چینیه‌ها و ژاپنی و مغول و ترک از این نژادند. سیم نژاد سیاه... که در افریقا ساکن هستند. چهارم نژاد قرمز که پوست بدنشان به رنگ مس است... سکنه قدیم امریکا از این نژاد بوده‌اند. نژاد قرمز و نژاد سیاه بسیار کم به تمدن رسیده و هنوز هم می‌توان گفت وحشی هستند و بنابراین تاریخ ندارند. نژاد زرد از قدیم متمدن شده ولی تمدن ایشان مدتی است متوقف مانده و ترقی نکرده و تاریخ آنها هم برای ما اهمیتی ندارد.

نژادی که از همه زودتر و بیشتر ترقی کرده و به تمدن عالی رسیده نژاد سفید است و مردم این نژاد به دو قسم سامی و آریایی، تقسیم می‌شوند. مردم شعبه آریایی عبارتند از: هندیها و ایرانیان و اکثر اهالی فرنگستان، تفاوت مردم این دو شعبه (آریایی و سامی) از حیث شکل و ترکیب نیست بلکه از بابت حالات و صفات مخصوصاً از حیث زبان ایشان است، به این معنی که طوایف مختلفه آریایی راه‌رگاه

دقت کنیم، می‌بینیم السنه ایشان با وجود آن که ظاهراً خیلی تفاوت دارد در حقیقت بسیار هم به هم شبیه است، همچنین طوایف سامی. ولی السنه آریایی و سامی هیچ شباهتی به هم ندارند...

در بررسی نژادهای انسانی، وجه اختلاف، تمدن و درجه اهمیت ایشان نقطه نظرات مصنف اثر کاملاً روشن و در عین حال بسیار تأمل برانگیز است. چنین می‌توان تصور نمود که فروغی برای ارتباط دادن بیشتر ایرانیان با ملل اروپا از این گونه راهها رفته و به این قسم وسایل استناد می‌نماید. ولی نکته عجیب‌تر آن است که به نظر می‌رسد فروغی، روشنفکری که در زمان خود داعیه روشنگری داشته، یا از تاریخ تمدن به طور اعم و تاریخ تمدن نژادهای زرد (در چین و ژاپن) و حتی اقوام سرخپوست و سیاهپوست به طور اخص بی‌خبر بوده و آنها را قابل ذکر در تاریخ نمی‌دانسته یا این که می‌بایست تاریخ را به گونه‌ای بنویسد که افکاری را که در سرنویسنده است و اندیشه‌ای را که او به جهت دنبال کردن سیاستی خاص تابع آن است القا نماید و چه بهتر که از کودکان و کتب درسی آغاز نماید. شبیه سازی و نزدیک ساختن ایرانیان با ملل اروپایی تا بدانجا باید پیش برود که در صدد اثبات شباهت میان زبانهای ایشان با زبان فارسی و منکر هرگونه شباهت زبان آریایی و سامی (مثلاً فارسی و عربی) شود، یعنی فارسی آن قدر که به آلمانی یا یکی از زبانهای اروپایی شبیه است به عربی نیست.

در بخش دیگر کتاب، مؤلف به بیان تاریخ بنی اسرائیل می‌پردازد. به استناد قول خود مؤلف، این بخش از قصص تورات گرفته شده «... توراتی که امروزه به دست عیسویان است و ماهم عین آن را ترجمه می‌کنیم» در ادامه وی توضیح می‌دهد که: «هرجا با روایات اسلامی اختلاف کلی دارد، متعرض می‌شویم...» و در داستان واقعه قربانی کردن ابراهیم فرزندش اسماعیل را، به نقل از تورات، «اسحق» ذکر می‌کند. حال چرا از تورات گرفته که «متعرض» اختلافات شود؟ چرا در بیان روایات، قرآن و قصص قرآنی را، اصل نگرفته بلکه تورات و داستانهای مغلوطن و مجعول توراتی را مبنا گرفته است جای تأمل دارد و بازهم روشن می‌سازد که فروغی تفکر اروپایی را در تمام موارد بیشتر می‌پسندد و ترویج می‌کند، حتی در بحث روایات مذهبی و حتی در آنجاهایی هم که با عقل و شواهد منطقی سازگار نباشد.

۴. دوره مختصر تاریخ ایران^۱، با هشت صفحه نقشه رنگین. برای متعلمین مدرسه‌های ابتدایی، اطافهای مدارس علمی، تألیف میرزا محمدعلی خان بن ذکاءالملک، به اذن و اجازه اداره مبارکه معارف اصفهان ۱۳۲۷ق.

۱. رک.ش ۱۲۴۴۵ الف، کتابخانه ملی، مخزن کتب سنگی و نفیس.

این کتاب از ابتدای تاریخ ایران با نقل تاریخ پیشدادیان و کیانیان آغاز می‌شود و به صورت سؤال و جواب تا پایان دوران ناصرالدین شاه را دربردارد. و در واقع همان کتاب تاریخ ایران دوره ابتدایی از تاریخ عالم، از محمدحسین فروغی، به صورتی کلی‌تر و عام‌تر است.

۵. تاریخ ایران^۱، از تکالیف سال دوم، تألیف میرزا حسین خان (حسین بن محمدکریم) مترجم وزارت خارجه و فارغ‌التحصیل دیپلمه مدرسه علوم سیاسی، چاپ دوم، طهران ۱۳۲۷ ق، با قطع کوچک جیبی در ۲۳۶ صفحه. در مقدمه می‌خوانیم:

پوشیده نباشد که مقدم بر همه چیز برای هر قوم و ملتی دانستن تاریخ پیشینیان و سرگذشت گذشتگان آن قوم می‌باشد و هر قوم و ملتی که تاریخ اسلاف و نیاکان خویش و سبب ترقی و تنزل آنها را نداند مانند طفلی است که پدر خود را نشناسد و نداند نسبت او از کجاست ... لازم است که هر چه بیشتر کتب صحیح و مرغوب تاریخی ترتیب داده و اسباب تسهیل تعلیم و تعلم آن را فراهم نماید... برای آگاهی خاطر عموم مطالعه‌کنندگان عرض می‌شود که این تاریخ ما به سبک کتب تواریخ جدید که معتابه تمام دول عالم است، به چهار قسمت که عبارت از تاریخ قدیم، تاریخ قرون وسطی، تاریخ جدید و تاریخ معاصر تقسیم می‌شود...^{*}

تاریخ قدیم را، با تاسی به دیگر کتب تاریخ، با تاریخ پیشدادیان آغاز می‌کند: «تاریخ قدیم ایران به عقیده مورخین مشرق از اول سلسله پیشدادیان و بنابر عقیده مورخین مغرب از اول سلسله هخامنشیها تا صدر اسلام...» در توضیح پادشاهان اساطیری نیز می‌آورد: «کیومرث از دیوان کینه جویی نمود» یا «طهمورث دیوبند، حیوانات وحشی را اهلی نمود».

مؤلف با ادعای «تألیف کتب صحیح و مرغوب تاریخی و کتب تواریخ جدید»، به ذکر تاریخ افسانه‌ای ایران می‌پردازد، و به عنوان ارائه یک کتاب آموزشی که به جهت فراگیری دانش‌آموزان طبع شده، با کمک طرحها و تصاویر نقاشی از بناهای تخت‌جمشید همراه با ذکر این شاهان و سلسله‌های موهوم، تاریخ گذشته ایران را در حاله‌ای از افسانه و روایات شاهنامه‌ای و غیرواقعی می‌پوشاند.

۶. دوره مختصر تاریخ ایران^۲، دارای تصاویر متعدد با هشت صفحه نقشه رنگین

۱. رک:ش ۱۲۱۸۸ / ف، کتابخانه ملی، مخزن کتب سنگی و نفیس.

*. اساس این تقسیم بندی از تفکر برخاسته از انقلاب فرانسه و اصحاب دائرةالمعارف است که تاریخ اروپا را به چهار بخش تقسیم می‌نمودند.

۲. رک:ش ۱۲۲۵۴ / ف، کتابخانه ملی، مخزن کتب سنگی و نفیس.

برای متعلمین مدارس ابتدایی و اطاقهای اول مدارس علمی، تألیف میرزا محمدعلی خان بن ذکاءالملک، طبع ثانی ۱۳۲۶ق / ۱۲۸۷ش.

در تاریخ ایران چنین می‌نویسد:

ایرانیان بسیار قدیمی هستند... به این واسطه، تاریخی که از آن زمانهای پیش نوشته‌اند درست و صحیح نیست و مثل قصه است.

در بیان داستان ضحاک می‌نویسد: «چون جمشید مغرور شد و خواست که مردم او را بپرستند خدا بر وی غضب کرد و ضحاک را بر او مسلط نمود. ضحاک عرب بود و پادشاهی ظالم و خونریز...» تکیه بر عرب بودن ضحاک و غضب خداوند بر جمشید و تسلط اعراب خونریز بر وی و مملکت وی، چه نقطه‌ای را مورد هدف قرار می‌دهد و بر ذهن دانش آموز چه نقشی برجای می‌نهد؟

۷. تاریخ مختصر ملل شرق^۱، به تصویب و دستورالعمل جلیله معارف، ترجمه و تألیف میرزا علی خان مترجم السلطنه، ۱۳۲۸ق / ۱۲۸۸ش، با ۱۶۲ صفحه.

این کتاب نیز محصول فکری تربیت یافتگان نظرات فروغی است چنانکه مؤلف در بحث تقسیم بندی نژادی همان نظرات وی را ارائه می‌دهد و در تعریف چهار نژاد «ابيض، اصفر، اسود و احمر» چنین می‌نویسد: «چون نژاد ابیض و اصفر متمدن تر هستند از این جهت دارای تاریخ هستند ولی نژاد اسود و احمر بنا بر عدم تمدن، بی تاریخ مانده‌اند...» ردپای فکری و اندیشه فروغی در این بخش کاملاً آشکار است.

۸. تاریخ عمومی دوره مختصر^۲: آئینه ترقیات مدنی، اجتماعی، سیاسی و فکریه بشر، بخش دوم تاریخ قرون وسطی، تألیف قویم، طهران ۱۳۲۷ق. مؤلف به تاریخ اقوام و قبایل مختلف اروپایی می‌پردازد، با ذکر جزئیات گاه خسته کننده. ظاهراً ترجمه‌ای است از یک کتاب تاریخ اروپا و کشورهای مختلف آن.

۹. تاریخ مقدماتی ایران، ۱۳۳۰ق، نوشته محمدحسین بن محمد کریم، مترجم وزارت خارجه. کتاب به صورت سوال و جواب و مصور به تصاویری از نقشهای تخت جمشید است، و اینک نمونه‌ای از سوالها و جوابها که در واقع محتوای کلی کتاب را تشکیل می‌دهد:

س - وطن چیست؟ ج - هر آنجا که شخص متولد شده.

س - تکلیف هر ایرانی خوب کدام است؟ ج - تحصیل علم و تاریخ و جغرافی وطنش را بداند، مطیع قانون باشد.

۱. رک: ش ۱۲۸۰۷-۱۲۸۰۸ / ف کتابخانه ملی، مخزن کتب سنگی و نفیس

۲. رک: ش ۱۲۴۵۷-۱۲۴۵۶ / ف، کتابخانه ملی، مخزن کتب سنگی و نفیس

س - به عقیده ما ایرانیان سلاطین قدیم چند طایفه بوده‌اند؟ ج - دو طایفه، پیشدادیان و کیانیان. اول پادشاه پیشدادیان کیومرث بود و از وقایع مهم از نزاعش با دیوان برای نجات سیاوش. و معنی دیو؟ مردمان وحشی که در صحرا و جنگل زندگی می‌کردند و آنها را دیو می‌گویند.

کتاب، مانند سبک و سیاق بقیه کتب تاریخ ایران باستان، به سلسله‌های اساطیری و شخصیت‌های موهوم تاریخی برای بازگویی این برهه از تاریخ ایران استناد می‌کند و علاوه بر آن، شخصیت‌های موهوم را با اشخاص واقعی درهم می‌آمیزد، مثلاً می‌نویسد: «پس از گشتاسب، بهمن به پادشاهی رسید که او را اردشیر درازدست هم می‌گویند.» کتاب تا به توپ بستن مجلس در استبداد صغیر، با شکلی بسیار کلی و تنها با معرفی پادشاهان، ادامه می‌یابد.

۱۰. تاریخ انبیا،^۱ تألیف شریعتمدار آقا شیخ عبدالحسین حضرت عبدالعظیمی، به تصویب وزارت جلیله معارف برای شاگردان مدارس جدید، چاپ اول، طهران، شعبان ۱۳۳۲ ق، در ۱۸۸ صفحه.

قسمت اول کتاب، نقل احوال انبیا از زمان حضرت آدم تا زمان حضرت نوح است، قسمت دوم در احوال زمان حضرت نوح تا زمان حضرت ابراهیم، که در قسمت سوم تا زمان حضرت محمد (ص) ادامه می‌یابد. شیوه نقل آن براساس قصص الانبیا به صورت قصه‌نویسی و بدون استناد به آیات و روایات است. در آفرینش حضرت آدم در صفحات ۲ و ۳ کتاب چنین نقل می‌کند:

از آنجا که مشیت خالق یکتا و صانع بی‌همتا تعلق گرفت. در روی زمین برای خودش خلیفه و جانشین قرار دهد لذا قبضه (قبضه‌ای) از خاک گرفته قدری آب بر او ریخت. چون چهل روز گذشت جبرئیل چندان او را مالید که از دست راست و دست چپش حیوانات ریزه بیرون رفتند. بعد امر فرمود آتش افروخته حیوانات وارد آتش شوند. حیوانات دست راست امتثال کرده و داخل شدند و بر آنها سرد و سلامت شد. حیوانات دست چپ ابا کردند از داخل شدن در آتش و از آن روز فرمانبرداری و نافرمانی ایشان ظاهر گردید. بعد از آن تمام حیوانات به امر حق تعالی خاک شده بنی نوع بشر حضرت آدم را از آن خاک ساخته و روح در او دمید...

۱۱. کتاب تاریخ قدیم^۲ که این کتاب برای اطفال نوشته شده و تاریخ ذیقعه ۱۳۳۲ ق. را دارد در علت نشر چنین آمده:

۱. رک: ش ۱۲۱۸۳ رف. کتابخانه ملی، مخزن کتب سنگی و نفیس

۲. رک: ش ۵۵. آرشیو کتابهای درسی وزارت آموزش و پرورش

... چون برای متعلمین مدارس دانستن تاریخ ملل قدیمه که حاوی نکات تنزل و ترقی اقوام سالغه باشد لازم بود و تا کتون کتابی که خصوصیت و مزایای مزبوره را دارا باشد تألیف نشده بود لهذا جناب آقای صاحب نسق... محض خدمت به عالم معارف بذل جهد فرموده و این کتاب را از کتاب لامه فلوری فرانسوی ترجمه و تألیف نمودند و جناب آقا میرزا احمد قمی به جهت سلاست بعضی از عبارات فی‌الجمله تصرفاتی نمودند...

نکته جالب در مورد این کتاب، که کمتر در کتب آموزشی تاریخ این دوره مشاهده می‌کنیم، پندها و جملات معترضه‌ای است که در لابلائی مطالب جای گرفته و در واقع نوعی تفسیر و تحلیل به حساب می‌آید. برای نمونه آنچه که در مورد مومیایی کردن اجساد نوشته ذکر می‌شود: «تمام اجساد این اجازه را نداشتند که مومیایی شوند. چه اگر کار قبیحی از او سر زده باشد قاضی اجازه نمی‌دهد. سلاطین هم از این رسم و قانون معاف نبودند تا چه رسد به رعیت...»

۱۲. تاریخ مقدماتی^۱ (منظومه اشرفی)، از بدایع افکار و اشعار آقای اشرف‌الدین الحسینی (مدیرنسیم شمال)، طبع اول ۱۳۳۲ق، قطع جیبی، در ۸۲ صفحه. نویسنده، تاریخ ایران را به صورت منظوم برای اطفال به نگارش درآورد. کتاب از تاریخ ایران اساطیری تا زمان قاجار دوره احمدشاه را شامل می‌شود. مقدمه: ارباب علم و معرفت به خوبی از این مسئله مستحضرند که اسباب نجات و فلاح هر قومی و مایه رستگاری هر ملتی در دانستن علم تاریخ است...

مرد تاریخ دان خطا نکند
حرف بی‌مغز را ادا نکند
می‌شناسد همه سلاطین را
صاحبان کتاب و آنسین

نویسنده همان مطالبی را که در دیگر کتب تاریخ به نگارش درآمده و با همان تقسیم‌بندی مطالب، به شیوه منظوم و به صورت سوال و جواب از زبان معلم و شاگرد بیان می‌کند و، با همین روش نو و سبک آهنگین و موزون مطالب، از شکل خسته کننده و تکراری مطالب برای دانش آموز می‌کاهد. نمونه:

س - ثمره علم تاریخ چیست؟ ثمرش اطلاع از عالم - از محمد گرفته تا آدم - علم تاریخ چگونه شد مفهوم - می‌شود اصل و نسل ما معلوم
س - ما کجایی هستیم؟ ما که چون بلبلان در افغانیم زاده آب و خاک ایرانیم - خاک ایران بهشت دنیا بود - مسکن کیقباد و دارا بود.

۱. رک: ش ۱۲۲۲۴. ف. کتابخانه ملی، مخزن کتب سنگی و نفیس.

۱۳. تاریخ اسلامی^۱ (جلد اول)، نشریات گنج دانش، (کتاب دوم کلاسی)، ترجمه و تألیف آقامیرزا حبیب‌الله شیرازی، برای مدارس ابتدایی، طهران ۱۳۳۴ق، قطع جیبی، در ۱۰۵ صفحه.

کتاب حاوی حالات و غزوات حضرت خاتم‌الانبیا و وقایع مهم زمان آن حضرت و خلافت خلفای چهارگانه تظاهر سلطنت بنی‌امیه و نیز اشارات تاریخی به فلسفه اسلام و علت توسعه ممالک اسلامی در مدت قلیل، بازبانی ساده و تاحدی داستانی است تا خستگی ناشی از جزئی‌نگاری تاریخی را تقلیل دهد.

۱۴. تاریخ انقلاب کبیرفرانسه^۲، دوره اول برای سال ششم مدارس ابتدایی، مطابق پروگرام وزارت جلیله علوم و معارف، تألیف و ترجمه آفاسیدمحمدبیرجندی (تدین) مدیر مدرسه مبارکه تدین، چاپ اول، طهران ۱۳۳۴، قطع جیبی، در ۵۲ صفحه، کتاب مصور است با تصاویر بزرگان و رجال فرانسه و اسامی آنها با املائی لاتین.

مقدمه: انسان در اوایل خلقت متمدن نبوده، حکومت و سلطنتی نداشته، بعد به تدریج ترقی کرده دارای سلطنت و حکومت شده است و هر قدر افکار او ترقی کرده وضع سلطنت هم تغییر نموده؛ لیکن این تغییرات تدریجی بوده، مگر بعضی اوقات که اوضاع حکومت باعث صدمات کلی برای مردم شده که در این صورت به واسطه شورش و انقلاب وضع حکومت را تغییر داده‌اند. مهم‌ترین انقلابی که برای تغییر اوضاع سلطنت برپاشده انقلاب کبیرفرانسه بوده است که نظیرش در تواریخ عالم دیده نشده است.

بعد از این مقدمه، مؤلف مطالبی درباره اوضاع فرانسه، شورش مردم، فرار شاه، قانون اساسی و اقدامات هیئت مؤسسه یا مجلس ملی ... دارد. مطالب به گونه‌ای است که به نظر می‌رسد این تاریخ‌نگاری براساس اطلاعات مؤلف از وقایع مشروطیت به اضافه چند اسم از رجال انقلاب فرانسه، انجام گرفته. نه اطلاعات وی از تاریخ واقعی انقلاب فرانسه. در بخش دیگر کتاب، صفحه ۱۴، مؤلف، تمدن، اصول آن و انسان متمدن را به تفصیل تعریف می‌کند:

انسان وحشی - انسان وحشی آن است که در بیابانها و جنگلها سرگردان و حیران به سربرده و از میوه‌جات و برگ نباتات و شکار حیوانات سدجوع نموده و تمام عمر خویش را به جهالت و بدبختی گذرانیده و مانند سباع به یکدیگر اذیت و آزار می‌رسانند... انسان متمدن آن است که همیشه مایل به اتحاد و اتفاق با امثال خود

۱. رک:ش ۱۲۲۰۵/ف، کتابخانه ملی، مخزن کتب سنگی و نفیس.

۲. رک:ش ۱۲۱۸۷/ف، کتابخانه ملی، مخزن کتب سنگی و نفیس.

بوده در تکمیل صنایع و فنون کوشش می‌نمایند و از میانشان اشخاص عالم و تاجر و صنعتگر و فلاح و غیره ظهور می‌نماید و برای آسایش خویش شهر و قصبه و قریه بنا می‌کنند و مجالس شرعی و عرفی و سیاسی و غیره تأسیس می‌نمایند.

مؤلف در بیان موضوعات انتخابی بیش از آنکه علمی و منطقی باشد روی به جریانات و وقایع سیاسی زمان خود و اوضاع فکری مسلط بر آن دارد چنانکه به راحتی می‌توان در این تعاریف، نقشهای مخالف مشروطه و موافق مشروطه را پیدا نمود.

۱۵. تاریخ انبیاء اولوالعزم یا مقدمه تاریخ مختصر انبیاء^۱، تألیف آقاشیخ محمدعلی طهرانی (کاتوزیان تهرانی)، چاپ هفتم، ۱۳۳۸ق. قطع کوچک.

مؤلف تاریخ زندگی و تعالیم پیامبران اولوالعزم را شرح می‌دهد و در ذکر احوال ایشان به آیات قرآنی تکیه می‌کند. ضمن توصیف اوضاع زمان پیامبر اکرم (ص) اطلاعاتی از جزیره‌العرب و اعراب ساکن آن به دست می‌دهد. روش نگارش بسیار خشک و یکنواخت است و ذکر جزئیات نیز به کسالت‌آور بودن روش نویسنده می‌افزاید. مؤلف سعی نکرده مطالب را برای دانش‌آموز به گونه‌ای جذاب سازد و از خشکی روش نگارش خود بکاهد.

۱۶. تاریخ انبیاء اولوالعزم^۲، تألیف آقاضیاءالدین دری، برای سال سوم و چهارم مدارس ابتدایی، ۱۳۴۰ق.

سبک و سیاق کتاب همان سبک و سیاق کتاب قبلی، تاریخ انبیاء، است بی‌آنکه هیچ تغییری در آن داده باشد.

۱۷. تاریخ مختصر ایران^۳ (مقدماتی)، مخصوص سال سوم و چهارم مدارس ابتدایی، تألیف آقای ذکاءالملک، طبع اول فی شهر جمادى‌الاول ۱۳۴۱ق. در مقدمه آمده:

... از بس ایرانیها قدیمی هستند از احوال اوایل آنها درست خبر نداریم؛ بعضی داستانها از آن زمان نقل کرده‌اند که بیشتر آنها صحیح نیست و افسانه است.

در فصل اول، مؤلف به بیان تاریخ پادشاهان پیشدادی و کیانی چون کیومرث و هوشنگ و جمشید و بعضی نسبتها که به آنها می‌دهند، می‌پردازد: دوختن و پختن خوراک به کیومرث، بنایی و طبابت و اسلحه‌سازی به جمشید...

۱. رک: ش. ۱۲۱۸۵ / ف، کتابخانه ملی، مخزن کتب سنگی و نفیس.

۲. رک: ش. ۱۲۱۸۴ / ف، کتابخانه ملی، مخزن کتب سنگی و نفیس.

۳. رک: ش. ۱۲۲۱۶ / ف، کتابخانه ملی، مخزن کتب سنگی و نفیس.

جمشید در آخر کار بد می‌شود و خدا بر او غضب می‌کند و یک نفر عرب ظالم به نام ضحاک را بر او مسلط می‌نماید.

با توجه به طرح فروغی و به استناد برخی از اساطیر، سیمای ضحاک عرب، نماد ستمگری است. به نظر می‌رسد که مؤلف از طرح این‌گونه مباحث سیاست خاصی را دنبال می‌نماید و در پی اهدافی است که با سیاست زمان خود او تطبیق دارد اسلام‌زدایی از افکار تاریخی دانش‌آموزان با ارائه تصویر اعراب ظالم و دیو صفت که به ایران یورش می‌آورند و بقیه ماجرا.

این تقدس‌زدایی از دین و افکار اسلامی در بخش دیگر کتاب - دولت اسلام - در بحث حضرت رسول (ص) و سپس وضع خلافت کاملاً به چشم می‌خورد: «... اگر بنا بود خلافت موروثی باشد حق خویشان پیامبر بود و درست است که بنی امیه هم با پیامبر خویشی داشت، اما خویشی ایشان دور بود و از همه نزدیک‌تر، اولاد امیرالمؤمنین بودند... اما آل علی (ع) اهل دنیا نبودند و برای خلافت کوشش نکردند...» این تحلیل، در واقع تحریف یک واقعیت تاریخی و اشاعه و رسوخ این نوع طرز فکر در جوانان چه نتیجه‌ای دربردارد جز آنکه به آنها بگوید شما ای دانش‌آموزان که شیعه هستید باید چنین باشید، بی‌اعتنا به دنیا و آنچه که در آن اتفاق می‌افتد و نیز آنچه که بر سرتان می‌آید. پس عجیب نیست که چرا بعضی از مستشرقین حکومت شیعی را نوعی سلطنت موروثی می‌دانند و براساس عادت ایرانیان، که سایه سلطنت را همیشه بر سر خود داشتند، نتیجه می‌گیرند که شیعه به این دلیل در ایران رواج می‌یابد.

۱۸. تاریخ قرون قدیمه عالم، جلد چهارم^۱: از تکالیف سال پنجم مدارس مقدماتی ایران، تألیف میرزا حسن خان معلم تاریخ و جغرافیا، مطابق پروگرام وزارت جلیله علوم و معارف، ۱۳۰۴ش. عکس روی جلد، احمدشاه قاجار با عبارت السلطان احمدشاه قاجار خلدالله ملکه و اشعاری مبنی بر مذمت ظلم پادشاه به رعیت در حواشی جلد.

فصل اول کتاب اختصاص دارد به تعاریف نژادهای بشری: «خداوند عالم تمامی بنی نوع بشر را که در قطعات و ممالک مختلفه کره زمین سکونت دارند یکسان خلق فرموده. همه را چشم و گوش داده، نطق و هوش بخشیده...» و برای آنکه بتواند نتیجه دلخواه خود را درباره برتری نژاد سفید بگیرد اضافه می‌کند: «همه از حیث قد و قامت و رنگ پوست و سختی و نرمی مو و شکل چشم و غیره به یکدیگر شبیه نیستند... عمده اختراعات و اکتشافات و ترقیات فوق‌العاده صنایع از طرف نژاد ابيض بوده...» موج

۱. رک: ش ۶۵، آرشیو کتابهای درسی وزارت آموزش و پرورش

محمدعلی فروغی (دکاءالملک) رئیس الوزراء در جمع هیئت ریسبه و نمایندگان دوره نهم مجلس شورای ملی [۲۱۱۱-۴]

اندیشه برتری نژاد سفید و به ویژه ارجحیت آریایی تباران که برخاسته از افکار ناسیونالیستی بود در افکار منورالفکرهای آن زمان به خوبی مشهود است. مؤلف در بخش ملل مختلف مشرق زمین، تاریخ اسرائیلیان (بنی اسرائیل) را با استفاده از قصص قرآنی بیان می‌کند ولی از مصلوب شدن حضرت مسیح با درج تاریخ این واقعه سخن می‌گوید. در بخش تاریخ ایران نیز به ذکر تاریخ ماد، سپس هخامنشیان، ترتیب کشورداری ایشان و بعد سلسله اشکانی می‌پردازد و بدون ذکری از حکومت سلوکیه، حکومت ساسانیان و تاریخ ایشان را شرح می‌دهد. کتاب در آخر هر درس سؤالاتی مربوط به آن درس دارد که به صورت زیرنویس مطلب آورده شده است.

از اینجا به بعد، تدوین و تألیف کتابهای درسی به تدریج شکل مستندتر و علمی‌تری بخود می‌گیرد، ولی روش نگارش در عموم کتابها همچنان ملال‌آور و خسته کننده است و به سبب ارائه ندادن تحلیل و تبیین درست و دقیق وقایع و حوادث تاریخی هیچ جاذبه و شوقی برای فراگیری در دانش‌آموز ایجاد نمی‌نماید.

۱۹. دوره تاریخ عمومی (دوره مختصر تاریخ عالم)^۱، برای سال تهیه^۲، متوسطه، شامل دوره ماقبل تاریخ و تاریخ مصر و کلد و آشور و فنیقیه و ایران و یونان، موافق پروگرام جدید وزارت معارف، تألیف میرزا عباس خان اقبال آشتیانی معلم تاریخ و جغرافیا و ادبیات فارسی، چاپ سوم، ۱۳۰۴ ش.

بخش ۱ مقدمات: تعریف تاریخ و موضوع و فایده آن - در تعریف تاریخ، عوامل مؤثر در آن از جمله زبان و مکان بیان شده. در مورد قدمت انسان، مؤلف نظر کتب آسمانی در مورد پیدایش و آفرینش انسان را شرح می‌دهد و نظر اکثر علمای طبیعی را بر آن پایه ذکر می‌کند.

در تعریف اقسام نژادهای انسانی، تأثیر افکار فروغی در نگرش عباس اقبال به خوبی مشهود است: «... تمام سکنه روی زمین کاملاً به یکدیگر شبیه نیستند بلکه عده‌ای از جهت قد و وضع جسمه و قیافه صورت و رنگ و لب و بینی با عده‌ای دیگر تفاوت دارند و به همین وجه درجه احساس و شعور و استعداد در ایشان فرق می‌کند. به واسطه وجود همین‌گونه اختلافات، افراد بشر را به چند دسته تقسیم می‌کنند و هر کدام را یک نژاد می‌گویند». درباره نژاد سفید چنین می‌خوانیم: «... تقریباً در تمام اروپا و شمال آفریقا و مغرب آسیا و اکثر نقاط امریکا و اقیانوسیه سکونت دارند... استعداد و هوش و احساس افراد این نژاد زیاد است...» در مورد نژاد سیاه چنین آمده: «در آفریقای مرکزی و جنوبی سکونت دارند، صفات ممیزه آنها بینی پهن و پوست قهوه‌ای یا سیاه، گونه‌های

۱. رک: ش ۱۲۴۵۵ کتابخانه ملی، مخزن کتب سنگی و نفیس. * ابتدایی

برجسته و کلفت است و افراد آن بی استعدادترین مردم محسوب می‌شوند و هنوز به وحشیگری زیست می‌کنند.» در بخش «تاریخ ملل قدیمه شرق و تاریخ بنی اسرائیل» نویسنده، با استفاده از قصص تحریف شده و افسانه‌ای و موهوم تورات به بیان تاریخ پیامبران آن، از جمله به داستان تقلب حضرت یعقوب در مورد اسحاق برای جانشینی، اشاره می‌کند و همین‌طور مصلوب شدن حضرت مسیح را به عنوان یک واقعه تاریخی معرفی می‌نماید.

با وجود انشای نسبتاً روان و ساده کتاب، آوردن این‌گونه مطالب که نوعی تفکر خاص را القا می‌نماید در اندیشه دانش‌آموز اثری عمیق خواهد گذاشت. دیدگاه خاص نژادی، بیان اندیشه‌های توراتیان به جای تاریخ، سیاستی* در پشت پرده دارد که تاریخ نگاران از مجریان مؤثر آن می‌باشند. مولف در بخشهای بعدی، تاریخ قدیم ایران و تاریخ یونان و روم قدیم، به تعریف تاریخ اساطیری می‌پردازد و در عین حال به اساطیری بودن آن اشاره می‌کند به هر صورت، نقل تاریخ افسانه‌ای، حتی با اعتراف به این نکته، طبیعتاً پیامدهایی دارد و ذهن آماده و پذیرای دانش‌آموز را به چیزی مشغول می‌سازد که با حقیقت همخوانی ندارد و تنها احساس ستایش از گذشته‌ای را که واقعی نیست در او برمی‌انگیزد، گذشته‌ای از شاهان و فرمانروایان نیمه انسان - نیمه خدا. سیاست بت‌سازی و ستایش از بتها اهدافی در پی دارد که می‌بایست از همان کودکی در قالب ذهنی کودک ساخته شود. تمسک به گذشته‌ای دور از دسترس و گاه حتی خیالی، بدون امکان الگوبرداری عملی، امکان بهره‌بردن از تجربیات گذشته نزدیک‌تر را از دانش‌آموز و حتی محقق می‌گیرد و حتی معرفی برخی از تجربیات مفید از جمله مدارس نظامیه، برای نمونه برداری جهت تأسیس و تکمیل مدارس علمی را با اشکال و ابهام مواجه می‌سازد، و در ذهن چنین متبادر می‌شود که درس و بحث تاریخی تنها ذکر پادشاهان (حتی شکل اساطیری آن و چه خوب و چه بد) و وقایع حول و حوش ایشان است و بس.

۲۰. تاریخ عمومی فرهپور^۱، مخصوص کلاس پنجم مدارس ابتدایی، موافق پروگرام وزارت معارف ۱۳۰۴ ش، تألیف میرزا مهدی خان فرهپور مدیر جریده بیستون، با اجازه اداره محترم معارف کرمانشاهان، چاپ اول.

مانند بقیه کتابهای درسی تاریخ مقدماتی، این کتاب نیز درباره تاریخ انسانهای اولیه، تقسیمات تاریخی، ملل قدیم شرق و ایران مطالبی دارد. در بخش تاریخ قدیم ایران نویسنده تحت عنوان «قرائتی» به تاریخ پیشدادیان و کیانیان می‌پردازد و در قسمتی دیگر

* این سیاست را می‌توان همان استحاله فرهنگی جامعه، جایگزینی افکار غیردینی اروپایی و به تدریج خودباختگی و فراموشی تاریخی - فرهنگی ملت محسوب داشت.

۱. رک: ش ۱۲۲۰۶ / ف، کتابخانه ملی، مخزن کتب سنگی و نفیس

با ذکر عنوان «غیرقرائتی» تاریخ ماد و هخامنشی را شرح می‌دهد. این تئبار اطلاعات تاریخی موثق و غیرموثق که مسلسل وار، خشک و گاه با جزئیات غیرلازم مطرح می‌شود تا خلافت فاطمیون ادامه می‌یابد. روش خسته کننده و کسالت‌آور در تدوین کتابهای درسی تاریخ همچنان ادامه دارد.

۲۱. دوره تاریخ عمومی^۱، جلد سوم برای سال دوم متوسطه شامل قرون وسطی و جدید و تاریخ ایران از صفاریان تا هجوم مغول، موافق پروگرام رسمی وزارت معارف، تألیف میرزا عباس خان اقبال آشتیانی معلم تاریخ و جغرافیا و ادبیات فارسی، طبع دوم، ۱۳۰۵، در مطبعه شوروی.

قسمت اول - تاریخ ممالک اروپا در قرون وسطی و ادامه بحثهای جلد قبل، با تعریف جنگها و درگیریهای اقوام اروپایی تا جنگهای مذهبی سی ساله. قسمت دوم - تاریخ ایران از تجزیه دولت عرب و تشکیل سلسله‌های محلی چون آل طاهر و صفاریان و سامانیان و سلسله جنگهای داخلی این دوران تا حمله مغول.

تاریخ از دید نویسنده این کتاب یک رشته جنگهایی است که در ایران و اروپا می‌گذرد بدون هیچ تحرکات فرهنگی و اجتماعی. در واقع تاریخ همچنان شرح وقایع فتوحات و جنگ و گریزهای پادشاهان است.

۲۲. دوره تاریخ عمومی^۲، جلد چهارم برای سال سوم متوسطه شامل قسمتی از قرون جدید و معاصر و تاریخ ایران از هجوم مغول تا دوره قاجاریه، موافق آخرین پروگرام جدید وزارت معارف، تألیف میرزا عباس خان اقبال آشتیانی معلم تاریخ و جغرافیا و ادبیات فارسی، طبع دوم، ۱۳۰۵ ش.

در فصل اول کتاب حوادث اروپا، به خصوص اوضاع فرانسه قبل و بعد از انقلاب، بیان شده این کتاب در واقع ترجمه خلاصه‌ای است از کتاب تاریخ قرن نوزدهم اروپا نوشته آلبرماله.

قسمت دوم به تاریخ ایران بعد از مغول و امرای داخلی و محلی تا زمان روی کار آمدن صفویه اختصاص دارد که شامل واقعه‌نگاری صرف، با همان روش معمول در بیان وقایع تاریخی در کتب درسی این دوره است.

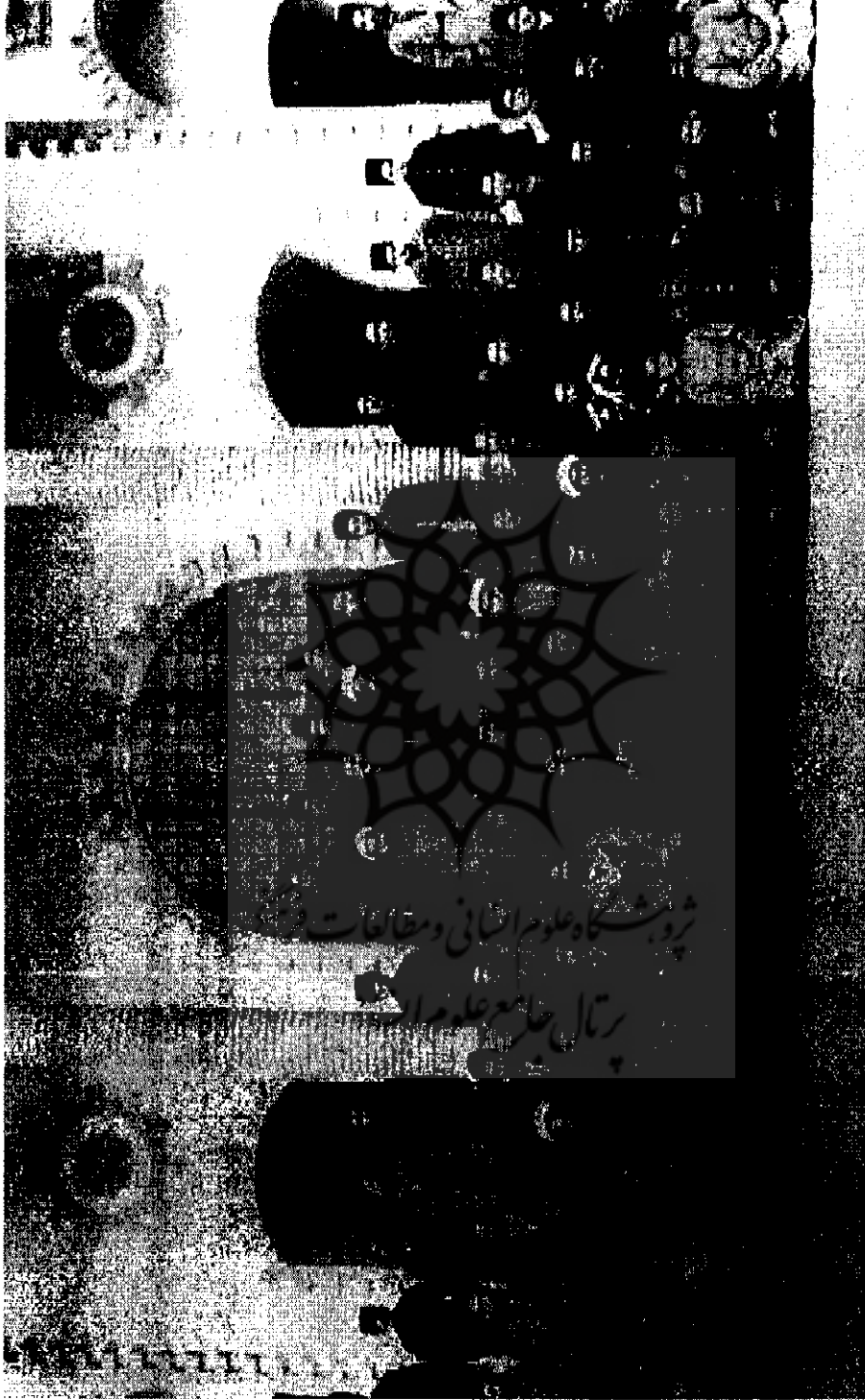
۲۳. تاریخ مقدماتی ایران^۳، برای سال ۴ و ۳ مدارس ابتدایی، موافق پروگرام وزارت معارف، تألیف میرزا ابوطالب خان مدیر مدرسه متوسطه فردوسی، چاپ دهم، ۱۳۰۶ ش. عکس روی جلد: گوتنبرگ مخترع فن چاپ، داخل جلد: وزارت معارف و

۱. رک:ش ۱۲۵۴۴ / ف، مخزن کتب سنگی و نفیس کتابخانه ملی.

۲. رک:ش ۱۲۵۴۵ / ف، مخزن کتب سنگی و نفیس کتابخانه ملی

۳. رک:ش، ۱۲۲۲۲ / ف، مخزن کتب سنگی و نفیس کتابخانه ملی

یوسف ریشارد (مؤدب الملک) به انتقال جمعی از معلمین و محصلین مدرسه دارالفنون | ۱۹۵۸-۱۹۵۹

اوقاف و صنایع مستظرفه، به تاریخ برج عقرب قوی‌نیل ۱۲۹۸، و متن اجازه‌نامه وزارت معارف برای تدریس کتاب.

مؤلف کتاب خود را با تقسیم تاریخ ایران به چهار دوره قدیم، وسطی، جدید، و اولین سلسله ایرانی می‌داند: «سرسلسله پادشاهان هخامنشی سیروس کبیر یا کیخسرو است. بعد از کیخسرو گشتاسب است که ظهور زردشت از وقایع مهم دوران اوست.» در بررسی حکومت ساسانی می‌نویسد: «اگرچه وضع حکومت سلاطین ساسانی استبداد بود و پادشاه خود را صاحب اختیار مال و جان ملت می‌دانست ولی اغلب پادشاهان، ساسانی عادل و نیکوکار بودند، و از هر جهت اسباب آسودگی رعیت و ترقی مملکت را فراهم می‌نمودند.»*

کتاب در مبحث انقلاب مشروطه و استبداد صغیر، ضمن بررسی آراء و نگرشهای متفکران مشروطه خواه، اشاره‌ای دارد به سیدجمال‌الدین اسدآبادی و ملک‌المتکلمین. از شیخ فضل‌الله با عنوان مخالف مشروطه چنین تصویری ارائه می‌دهد. «محمدعلی میرزا به تحریک یک عده از درباریان بنای ضدیت را با اساس مشروطیت گذاشت، از جمله حاجی شیخ فضل‌الله نوری را به مخالفت برانگیزاند که او جمعی از ارادل و اوباش را به دور خود جمع کرده، مشروطیت را مخالف با دین مبین اسلام معرفی کرد.» این نوع معرفی، روش رایج منورالفکران آن دوره در تحلیل وقایع مشروطه است که به صورت یک اصل مسلم تاریخی به نگارش درمی‌آید و به کودکان آموزش داده می‌شود.

در واگذاری و تبدیل حکومت از سلسله قاجاریه به پهلوی، چنین می‌نویسد:
آخرین پادشاه سلسله قاجار احمدشاه است که برخلاف انتظار ملت به کار ملک و مملکت نمی‌پرداخت و هنگامی که در اروپا مشغول عیش و نوش بود مجلس شورای ملی او را از سلطنت خلع و حکومت موقت را به رضاخان پهلوی واگذار و سلطنت را به رأی مجلس مؤسسان موکول نمود.

از سالهای حوالی ۱۳۰۵ش به بعد محتوای کتابهای درسی تاریخ معاصر تا حدی تغییر می‌یابد و برای موجه جلوه دادن تغییر سلطنت زمینه‌سازی می‌شود.
۲۴. دوره مختصر ایران^۱، مطابق پروگرام جدید تعلیمات عمومی برای سال پنجم و

* این اطلاعات نادرست تاریخی دو پرسش در ذهن برمی‌انگیزد: ۱. مؤلف خود شخص بی‌اطلاع و در واقع فاقد سواد تاریخی درست بوده. ۲. مؤلف با قصد و نیت عیب‌زدایی از تاریخ پادشاهی ساسانی و در واقع ستایش و تمجید از آن دوران، دست به این تحریف آشکار زده. در هر دو حالت جای ابهام دارد که چرا و چگونه این کتاب برای تدریس در مدارس انتخاب شده؟!.

۱. رک: ش ۱۲۲۱۵ / ف، مخزن کتب سنگی و نفیس کتابخانه ملی.

ششم مدارس ابتدائی، کتابخانه مظفری ۱۳۰۶.

کتاب با نقشه فلات ایران و با عنوان: وطن، ایران و حدود آن آغاز می‌شود. موضوع کتاب، تقسیمات تاریخ، پیش از اسلام و بعد از اسلام است.

بخش تاریخ ایران باستان چنین آغاز می‌شود: «... مورخین مشرق در باب ایرانیان باستان داستانهای دارند که اغلب را فردوسی در شاهنامه نقل کرده و قسمت عمده آن پیشدادیان و کیانیان است... که افسانه به نظر می‌آید و منشأ حکایات شیرین است. پس از استیلای تازیان بر ایران کلیه کتب پارسی طعمه آتش تعصب جاهلانه شد و بعد، از روی افسانه‌های دهقانان و داستانهای پیرزنان، آنها را نوشتند...؛ بعد، نویسنده اضافه می‌کند که: «با وجود افسانه بودن، ندانستن آن حکایات برای ما عیب است...»

درباره تغییر سلطنت قاجار به پهلوی چنین استدلال می‌کند:

چون دنیا با تغییرات زیادی مواجه شده بود نظیر شکست روس، انقلاب مشروطیت روس، بقای ایران به حالت سابق امکان نداشت و دولت مستعمراتی انگلیس که پس از جنگ به عنوان قیومت دست روی بین‌النهرین انداخته و از مغرب با ما همسایه شده بود می‌ترسید ترتیباتی به نفع روس در ایران پیش بیاید که برای سلطه او بر هند و بین‌النهرین مضر باشد. از طرف دیگر احمدشاه بی‌علاقه به مقام رفیع پادشاهی و بی‌قید به امور مملکتی و مصالح ملی که اغلب در تفرجگاههای اروپا به عیاشی می‌گذرانید. مجلس مبعوثان در ۱۳۴۴ ق به انقراض سلطنت قجر به تشکیل حکومت موقتی رای داد. مجلس موسسان به عجله برای تعیین تکلیف قطعی، تاج و تخت، به اعلیحضرت رضاشاه پهلوی داد.

این یکی از کتابهای نادر در آن زمان است که تلویحاً اشاره دارد به دست داشتن انگلیس در تغییر سلطنت از قاجار به پهلوی به سبب به خطر افتادن مصالح آن دولت در منطقه و واگذاری سلطنت به رضاشاه «با عجله».

۲۵. تاریخ مختصر ایران^۱، سال پنجم و ششم ابتدایی، ۱۳۰۶ش، مطابق پروگرام ۱۳۴۶ق وزارت معارف و موافق دستور شورای عالی، تألیف جناب مستطاب مترجم السلطنه زرین قلم معلم تاریخ مدرسه دارالفنون، طبع سوم.

نویسنده، مانند دیگر نویسندگان کتابهای تاریخ، در بخش ایران باستان از سلسله پیشدادیان و سپس کیانیان نام می‌برد، و بدون هیچ اشاره‌ای به افسانه و تخیلی بودن، به ذکر جزئیات این اساطیر در مقام بیان تاریخ ایران باستان می‌پردازد:

... قبل از کیومرث مردم لباس و خوراک درستی نداشتند. این پادشاه ترتیب لباس

۱. به شماره ۱۲۲۱۴ / ف، مخزن کتب سنگی و نفیس کتابخانه ملی.

دوختن و خوراک پختن را به مردم یاد داد. دیوان به او حسد بردند و او سیامک را به جنگ ایشان فرستاد. وی در جنگ کشته شد. نواده او پسر سیامک، هوشنگ، جانشین او شد. وی خیلی کارها به مردم آموخت، از جمله استخراج آهن. بعد طهمورث ملقب به دیوبند شاه شد که امر کرد اغتیاء یک روز غذای خود را به فقرا دهند. این منشاء روزه شد... گویند جمشید ۶۰۰ سال سلطنت کرد و عاقبت غرور پادشاهی او را از سلطنت خلع کرده و دولت او به ضحاک عرب منتقل گردید...

در این ایام ما با وفور تألیف کتابهای درسی در زمینه تاریخ مواجه هستیم، ولی با نظر به مطالب کتابها آنچه مشخص است وجود یکنواختی در مطالب و موضوعات و حتی یکسانی در طرح موضوعات آنهاست که نکته‌ای است چشمگیر. در بخش تاریخ ایران، شرح تاریخ ایران باستان با ذکر و تعریف حکومت و پادشاهان اساطیری، به شکل وقایع‌نگاری سریع و گذرای تاریخ ایران تا قاجار به چشم می‌خورد در بخش تاریخ عمومی وقایع تاریخ اروپا به خصوص تاریخ فرانسه و انقلاب کبیر فرانسه، بدون تحلیل علل و اسباب رویدادها و نتایج آن ذکر شده است.

کتابهای ابتدایی، تمام مطالب درسی در یک جلد بوده و در تمام مدارس «ذکور و اناث» تدریس می‌شده. احتمالاً این شکل کتاب درسی از حوالی سالهای ۱۳۰۷ش تألیف می‌شده است.

۲۶. کتاب چهارم ابتدایی^۱، از طرف وزارت معارف تألیف و طبع شده، طهران ۱۳۱۰ش حق طبع محفوظ و منوط به اجازه وزارت معارف است، برطبق تصویبنامه هیئت وزراء عظام، مورخ ۹ تیر ۱۳۰۸.

محتوای کتاب شامل: ادبیات (منتخباتی از کلیات سعدی، نظم و نثر)، فواید ورزش، پند و اندرز و حکایات اخلاقی، زمین شناسی، تاریخ، جغرافیا و بهداشت.

برطبق روال گذشته، در درسهای تاریخی از اساطیر یا کمک اشعار شاهنامه فردوسی استفاده شده و زمانی هم که از تاریخ واقعی شخصیت‌های واقعی تاریخی سخن به میان می‌آید مطالب با حکایاتی مجهول و موهوم توأم است چنانکه حکایت زنجیر عدل انوشیروان به عنوان یک واقعیت تاریخی بیان شده است. نویسنده زمانی هم که، به نوعی، به تحلیل و بیان علل و اسباب وقایع تاریخی می‌پردازد شیوه‌ای را که برای نتیجه‌گیری از بحث به کار می‌برد شیوه‌ای «شاه پسند» است، چنانکه سبب پیشرفت کار شاه اسماعیل را چنین توضیح می‌دهد: «... سبب مهم پیشرفت کارشاه اسماعیل این بود که سپاهیان همه دلیر و جنگجو بودند و پادشاه خود را بی اندازه دوست داشتند و او را

۱. رک:ش 252 - T، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

به حد پرستش می‌ستودند و از کشته شدن در راه پادشاه و مملکت هیچ ترس و پروایی نداشتند...»

نکته جالب در تصاویر و طرحهایی که برای کمک به فهم بهتر و جذاب‌تر شدن مطالب کتاب آورده شده استفاده از مدل لباس متحدالشکل و کلاه پهلوی است که در آن هنگام اجباری اعلام شده بود، حتی به شکل عجیب و غیرمعقول آن؛ یعنی مثلاً تصویر طبیعی که به معاینه مریض مشغول است و یا یک کشاورز بیل به دست. حتی حکایات و امثال که همراه با تصاویر آمد از این قاعده مستثنی نیستند، مثل حکایت فیل و مسگر. در تمام این موارد، که حتی غیرعقلانی و مضحک به نظر می‌آید، اشخاص با لباس متحدالشکل و کلاه پهلوی دیده می‌شود. می‌توان نتیجه‌گیری کرد این تنها برای قبولاندن اوامر و نواهی حکومتی به طور ناخودآگاه بود بدون توجه به منطقی و عقلانی بودن یا نبودن روش اتخاذ شده در این موارد.*

۲۷. دوره تاریخ عمومی^۱ جلد دوم، برای سال دوم متوسطه، مطابق پروگرام سال ۱۳۱۱، تألیف حسین فرهودی** دیپلمه سیاسی، مرداد ۱۳۱۱، چاپ چهارم. مؤلف توضیح می‌دهد که این دوره از تاریخ را می‌توان به پنج قسمت تقسیم کرد: ۱- تاریخ روم قدیم، ۲- تاریخ ظهور مذهب نصارا در روم شرقی، ۳- تاریخ مفصل ایران از سلسله اشکانیان تا حمله اعراب، ۴- تاریخ عرب از دوره جاهلیت تا انقراض خلافت، ۵- تاریخ مفصل ایران از صفاریان تا انقراض آل بویه.

مطابق با سبک و روش کتابهای دیگر، کلی‌نگاری و ذکر رویدادها، که محور آن هم جنگ و گریزهای پادشاهان و امرا می‌باشد، شکل اصلی کتاب را تشکیل می‌دهد. در بخش ظهور مذهب نصارا، مصلوب شدن حضرت مسیح به عنوان یک واقعه تاریخی ذکر می‌شود. در بخش پیدایش اسلام؛ مؤلف نظریات خاصی دارد که به راحتی می‌توان آن را در راستای سیاستهای حاکم آن روزگار و روندی که در پیش داشت، یعنی جداکردن اسلام از مبانی حکومتی، تقدس زدایی از بنیانهای دینی، و در نهایت بی‌اعتباری معتقدات و باورهای مذهبی قرار داد. وی می‌نویسد:

از عبدالله پسر عبدالمطلب فرزندی موسوم به محمد صاحب شریعت اسلام متولد گردید. حمله حبشها به مکه و مقدمات تمدنی که یهود و قوم بنی‌خزاعه در حجاز فراهم آورده بودند اعراب عدنانی را به حرکت درآورده و مخصوصاً دانستند که مملکت آنها مورد نظر اقوام خارجی است و چون قومیت تعصب شدید داشتند و غیرت خانوادگی داشتند حتی الامکان*** در مقابل خارجیان اختلافات داخلی را

* رجوع به ضمیمه شماره ۴، ۱. رک: ش ۱۲۴۵۸، ف، مخزن کتب سنگی و نفیس کتابخانه ملی

** از فراموشیهای مشهور زمان خود که بازشناسی شخصیت وی مجال گسترده‌تر می‌طلبد.

*** در اصل حتی الامکان

کنار گذاشتند و مستعد جنبش عظیمی گشتند و از مجموعه این احوال دیانت اسلام به وجود آمد.

نویسنده با طرح موضوع به این شکل در واقع دین را به منزله سیاستی صرفاً برای وحدت اعراب در مقابل تهاجمات خارجی می‌شناساند و آن را به دانش‌آموز و ذهن خام و کنجکاوی وی تعلیم می‌دهد.
در بخش دعوت اسلام چنین می‌نویسد:

... در ضمن مسافرتها تجارب بسیاری حاصل کرد و ملقب به امین شد... محمد امین در سن چهل سالگی میل به خلوت پیدا کرد و غالباً از مردمان گوشه‌گیری اختیار کرده به تفکر می‌پرداخت و گویا در فکر تهیه سعادت برای قوم خود بود زیرا در ضمن سفرهای تجارته اعراب را وحشی‌ترین ملل دنیا دیده بود و بعضی اخلاق ناپسند آنها بر حضرت گران می‌آمد. غالباً آذوقه چند روزه برمی‌داشت و مثل مرتاضین به کوه حرا می‌رفت. در همین ایام به پیغمبری مبعوث گشت...

با این تحلیل نویسنده پیامبر را شخصی که تنها برای اصلاح قوم خود نگران بوده و بعد هم به پیامبری مبعوث گردیده معرفی می‌کند. کتابهای درسی تا سال ۱۳۲۰ هـ ش و حوالی آن به همین سبک و سیاق در دو وجه کتابهای ابتدایی و متوسطه به چاپ می‌رسید و به وسیله مؤلفان و یا شاگردان مؤلفان و مترجمان آن کتابها تدریس می‌شد. «... چون به تصدیق عموم دانشمندان بزرگ روانشناسی و استادان علم تعلیم و تربیت، تدریس تاریخ مؤثرترین وسیله تحریک حس میهن‌پرستی و شجاعت در درون ایشان است...»^{*} تاریخ هم به همین منظور که مورد ادعای تقریباً همه مورخان و مؤلفان کتابهای تاریخی بود، تدریس می‌شد. با همین دیدگاه، آموزش درس تاریخ و تألیف و تدوین کتب تاریخی جایگاه و اعتباری خاص در میان اهل علم و سیاست داشت چنانکه این امر، همان‌گونه که در بسیاری موارد اعمال می‌شد، به منزله ابزاری برای هدایت افکار و اعمال آیندگان به کار می‌رفت.

به همین جهات و ملاحظات، تدوین این کتابها را معدودی، آن هم با تفکری خاص، انجام می‌دادند و پی می‌گرفتند، کسانی چون محمدعلی فروغی، عباس اقبال آشتیانی، محمد بیرجندی تدین، نصرالله فلسفی، و شاگردان و اخلاف فکری ایشان از قبیل عبدالحسین شیبانی، غلامرضا رشید یاسمی، رضازاده شفق، حسین فرهودی، و...

* رک: دوره تاریخ عمومی برای دانشپایه یکم دبیرستانها، جواد مجردزاده صنها لیسانسبه دانشسرای عالی و بازرس فنی باستان‌شناسی، چاپ یکم (مقدمه)

تاریخ و آموزش تاریخ در خدمت سیاست.

دیدگاه کلی

– کتابهای درسی در اول تأسیس مدارس جدید با قطعهای مختلف ولی اغلب در قطع کوچک جیبی با حجم نسبتاً کم و خط خوش و با استفاده از تصاویر نقاشی شده گاه نه چندان جالب چاپ می‌شد. در آن اوضاع و احوال ترتیب خاصی در تألیف هیچ یک از کتابهای سالهای مختلف رعایت نمی‌شد ولی به تدریج این ترتیب به صورت توالی دروس سال به سال قرار گرفت. در این میان، هر یک از این کتابها روشی خاص برای طرح موضوعات خود داشتند چنانکه گاه مؤلف کتاب، موضوعات را به شکل سوال و جواب مطرح می‌کرد؛ گاهی مطالب در قالب حکایات و موعظه‌ها و پندها عرضه می‌شد؛ گاه مطالب به صورت کلی‌گویی و بی‌توجه به جزئیات امور و گاهی هم بسیار جزئی‌نگرانه و خسته‌کننده نوشته می‌شدند؛ ولی با تمام این تفاوتها، تقریباً تمامی آنها عاری از توجه به علل و موجبات وقایع هستند، چنانکه گاه سلسله حوادث، بسیار بی‌ربط به یکدیگر به نظر می‌آیند و می‌شود به راحتی جای اشخاص و وقایع را عوض نمود و حتی سلسله‌ای یا حرکتی را حذف کرد بی‌آنکه به ترکیب کتاب لطمه‌ای وارد آید.

– در طرح بخش تاریخ ایران باستان، سلسله‌های پیشنهادی و کیانی به عنوان اولین سلسله‌های حکومتی در ایران مطرح می‌شوند و با وجود آنکه اغلب مؤلفان اشاره‌ای به افسانه‌ای بودن آن دارند، اما در پرداخت جزئیات آنقدر دقت به کار می‌برند که شبهه حقیقی بودن خواه ناخواه در ذهن دانش‌آموز جایگیر می‌شود. خواننده کتاب و محصل درس تاریخ، ذهنی انباشته از تاریخ دارد که به آن افتخار هم می‌کند ولی همه آنها افسانه و موهوم‌اند.

– در تاریخ تمدنها و تعاریف نژادی، نژادهای مختلف ذکر می‌شود ولی با توضیح نویسنده و مؤلف کتاب، خواننده درمی‌یابد که تنها نژاد قابل اعتنا نژاد سفید است که صاحب تاریخ و تمدن است و از آن میان اقوام هند و اروپایی و آریایی برگزیده‌ترین شاخه این نژادند که با یک ریشه مشترک در ایران و اروپا زندگی می‌کنند، و بقیه هم که هیچ اهمیتی ندارند.

– تاریخ ملل مشرق زمین و تاریخ پیدایش مسیحیت عمدتاً برگرفته از روی تورات و قصص موهوم آن است. مؤلف در این بخش با طرح یک رشته مطالب نادرست و درهم آمیخته از تاریخ و افسانه به بیان تاریخ می‌پردازد. گویا نظر بر این است که افسانه‌ها و موهومات، در بخش عمده‌ای از تاریخ، جایگاهی برای خود داشته باشند.

– در بخش تاریخ اسلام و بعد از آن، شیوه بیان بیشتر نویسندگان و مؤلفان شیوه‌ای خشک و خسته‌کننده است؛ شوق و ذوقی که در دانش‌آموز کنجکاو برای دانستن

مجهولات هست با این روش به بیزاری و گریز از درس تبدیل می‌شود. مؤلفان کتابهای درسی وقتی به بیان جزئیات و تحلیل رویدادها می‌پردازند گاه شبهاتی را باعث می‌شوند که موجب سستی پایه‌های اعتقادی محصل می‌شود چنانکه در برخی از تحلیلها پیامبر شخصی با اغراض خاص معرفی می‌شود که به دنبال تصور وحدت طوایف مختلف عرب به پیامبری برگزیده شده است. و یا این که تعالیم و اعمال امام علی (ع) و امام حسن (ع) برترک دنیا، دوری از حکومت و گوشه‌گیری معرفی می‌شود

نقشهایی که در تزئین کتابها مورد استفاده قرار می‌گرفت، در اوایل به صورت گل و گیاه و یا تذهیب سنتی بود ولی رفته رفته به صورت طرحهایی درآمد که در کتب فرنگی از آنها استفاده می‌شد یعنی فرشته نماها و یاپلهای رودخانه‌های سنن و تایمز و دیگر نقاط اروپایی با حالت رویایی وقایعهایی که روی آنها روان‌اند و یا حتی مظاهر ملی و سنتی کشورهای خارج نظیر عقاب آمریکایی و حتی طرح پرچم آمریکا.

مؤلفان این کتابها، یا معلمان دارالفنون و مدرسه سیاسی بودند و یا فارغ‌التحصیلان آن. در هر صورت این تحصیله‌های زمانه بار تعلیم یکی از اساسی‌ترین دروس فکری و نظری را برای دانش‌آموزان و نهایتاً برای تربیت نسل نوی که بعدها عهده‌دار امور فکری و سیاسی جامعه می‌شد بردوش داشتند.

ضمیمه ۱:

شورای معارف که از ذی‌الحجه ۱۳۲۹ تاکنون جلسات خود را به بعضی ملاحظات موقوف کرده بود برحسب پیشنهاد ریاست معارف دایر و آقای وزیر معارف بنامند مجدداً جلسات رسمی خود را تشکیل دهند و از اعضای معارف دعوت شد. روز دوشنبه ۸ دلو، دو ساعت قبل از ظهر، اولین جلسه تحت ریاست وزیر معارف انعقاد یافت. وزیر معارف شرحی درخصوص امور راجعه به شورای معارف بیان و اظهار فرمودند که اولین اقدام شورای معارف باید در ۲ مسئله باشد: مسئله اول آن است که پروگرام مدارس متوسطه را که اداره معارف حاضر کرده مطالعه فرموده و آراء خود را درخصوص تصویب آن اظهار نمایند، و مسئله دیگر آنکه برای مدارس ابتدایی اگرچه کتبی موجود است ولی نواقص دارد و برای مدارس متوسطه تقریباً کتابی موجود نیست و باید وزارت معارف در صدد تهیه این کتب بوده باشد.

لام است اداره دارالتالیفات و دارالترجمه با مراعات الاثم والائثم (الاهم فالاهم) شروع به تهیه این کتب نموده، رئیس معارف پروگرام مدارس متوسطه را ارائه داده اظهار داشت که این پروگرام از پروگرام مدارس متوسطه فرانسه اتخاذ شد.

برداشت از روزنامه آفتاب، ش ۱۴۳، سال اول، (۱۲) برج دلو سیچقان ثیل (۱۲۹۲)، ص ۳.

فروردین ۱۳۰۸
مصادیق ۱۳۰۸
۸۸۸

۱۳۰۸
۲۰

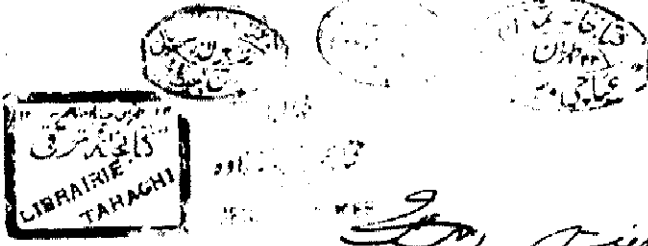
سازمان وزارت معیشت است

تقریباً تمام وزارت معیشت است
 در این سازمان همه کارها در دست وزارت معیشت است
 که در هر وزارت معیشت است
 که در هر وزارت معیشت است
 که در هر وزارت معیشت است

۱۳۰۸
۲۰

نمایند در تمام وزارت معیشت است
 که در هر وزارت معیشت است
 که در هر وزارت معیشت است
 که در هر وزارت معیشت است

بسم الله الرحمن الرحیم
این تصنیف را منقو به نایب‌العلما به اطلاع می‌رسانم که در کتابخانه
مکتب‌العلمیه کتبی در دسترس است

تاریخ ۱۳۱۷

عبدالله بن محمد - زهره منوچهر
فلاحتی

اطلاع می‌دهم که نسخه‌های موجود در کتابخانه
مکتب‌العلمیه در تاریخ ۷ مرداد ۱۳۱۷
تعمیر شده است

رتال جامع علوم انسانی
مکتب‌العلمیه
تعمیر شده است و در دسترس است
در تاریخ ۱۲ مرداد ۱۳۱۷

سیادت عالی گنجی بیاد	شست آید چش آب رنگار
بازار و صندوب و برف و بیاب	و قفل است اگر در آن ل
مخامنه از آن است با کازانگا	دستش برسد و کبک نوزاد کا
سختی محمد شاه این الیکند و کجاس کجی از این قحطی شای	
توتون بوسه ای که در عجب نام بر با کس بر کار آید بیدستی بکند	
توتون عجب کس بر آن زبیر که کشت کله قهقهه نماند و خود در این کله	
عوشش قریح داد و در او آید کله داد	
عوضت بگو در گذشته ای	بر آید در او بگفت صفتی
سیرت در وقت فرود رفت	کای بیایست نماند در وقت
در آید در شب بر او بگفت ای	بهر آن است از وقت کی
بصر الدین شاه به کجا بگردد	
چو در بوسه با قاجار بنام در دین شاه را بنام نماند	
سما نهر قریب شیر از این	بهر آن است شیر از این
سوی بر کس که در وقت نرسید	کم کم در وقت در او بگفت
بر اثر کسرت جوانی در وقت	بید بپوش بر شسته ای بگفت

تو درین دنیا و کجا در چشمی تا آب بر او که قاجار است	صفتی و قاجار
بشما با خان بگوشه بیابان در وقت شمال شدن قاجار خان صیر	
حاکم بودت جلا و قهار است در وقت شروع رفتن قاجار	
از شتر از پشت می نروی بگفت	در آن وقت پشت برشت
تو در آن سال در مکان بگفت	
بهر آن با تو در شب الی ایران	
سازان جا که از این بزم باشند	مگر که عیش باشند
بنازه در شکله از تو بودیش	که کشته همه جانها از این
در آن سال در مکان بگفت	کشته لطف از بیخ تا بیخ
باز در آن وقت با بیگ	
شک آن چه وقت نماند کی	
بنازه در قاجار وقت است	
بهر آن که بی رانی بگشاید	
مگر که عیش باشند	
بنازه در شکله از تو بودیش	
در آن سال در مکان بگفت	

۳۱
خدا را که با تو منور است او کتاب الف با نام او

کنون می توانم تو را بگویم

بعد از این بخوان کتابهای سیرین اخلاقی شروع تو را

که در بسیاری از موزه ها و کتابخانه ها علی و خیر علی

که از همه روزگار نیست خوانم شرافت حساب هم خوانم

و ما آنرا سال برای قرن بکلاس تمام حاضر می شویم

۳۰
بجای
بجز
خطی

کلمن
نقص
دشت

تجدید
ضلع

نمیزد است که در این روز و در این وقت بهشت است و در این وقت بهشت است

سنگ نما کردن عروب گیش مسجد